

Исаков К.А.

«КУТТУУ БИЛИМДЕ» МАМЛЕКЕТ БАШКАРУУНУН ИЕРАРХИЯЛЫК СТРУКТУРАСЫ ЖӨНҮНДӨ

Исаков К.А.

О ИЕРАРХИИ СТРУКТУРЫ УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВОМ

УДК: 343/12:74.5

Макалада коомдуу социалдык структурасы, тазалык, акыйкаттуулук, адилетуулук, калыстык сыяктуу гумандуу идеялар жана мамлекет башкаруунун идеалдуу улгусу чагылдырылган.

В этой статье освящены социальная структура общества, такие гуманные идеи как справедливость, честность и идеальный образец государственного управления.

Тарыхта X кылымдан XIII кылымга чейинки түрк мамлекети деп аталган Караханийлер империясы Жусуп Баласагындын эмгегинин жаралышына негиз болгон. Бирок ушуга байланыштырып «Куттуу билимди» белгилүү бир мамлекеттин өлчөмү менен чектөөгө болбойт. Себеби бул мурас орто кылымдар мезгилиндеги жалпы Чыгыш өлкөлөрүнө бирдей таандык ролду аткаргандыгын күбөлөөчү далилдер бар.

Караханийлер доорунда өлкөнү башкаруунун татаалдашы, тыштан келгеи каршылыктын мизин кайтарууга караганда өлкөнүн ички абалындагы ыйкы-тыйкылык, өз ара бири-бири менен бийлик үчүн болгон карама-каршылык, ушуга байланыштуу элдин турмуш денгээли начарлап, экономикалык, маданий өнүгүүнүк жолунун буулушу калкты адилеттүү бийлик, коомдун мүчөлөрүнүн барына бирдей мамиледеги башкаруунун болушун эңсөөгө аргасыз кылган.

Жусуп Баласагындын социалдык түшүнүктөрү, тарыхый тактыгы, акыйкат, реалдуулугу менен айырмаланат. Өзү жашаган доордун социалдык маселелерин, коомдун социалдык структурасын автор чыгармасында акыл-эс менен калчап, айкын чагылдыргай. «Куттуу билим» Жусуп Баласагын жашаган коом тууралуу энциклопедиялык маани-масштабдагы чыгарма, поэмада Караханийлер коомунун структурасы, мамлекетти башкаруу тууралуу арбын жана реалдуу пикирлер айтылат. Коом негизинен ак сөөктөр жана жөнөкөй эл болуп экиге бөлүнөт. Биринчилерге өкүмдар өзү, анын вазири, аскер башчысы, бектери ж.б. кирет. Караламан калк - дыйкандар, малчылар, кол өнөрчү, соодагер ж.б. болуп бөлүнгөн. Автор да өз доорунун, өз коомунун өкүлү, реалист-ойчулу катары коомдук мамилелерди болгонун болгондой сүрөттөп, аял-затынын үй-бүлөдөгү, коомдогу абалы, кулдардын социалдык орду тууралуу да баяндаганы. Чыгарманын социалдык конкретүүлүгү жана реалдуулугу ушундан көрүнүп турат.

Жусуп Баласагындын чыгармасында мамлекеттик түзүлүштүн идеалдуу үлгүсү берилген. Анын ырааттуу иерархиялык социалдык-саясий баскычтар-

дан турган структурасы бар. Мамлекеттин башында адилеттикти, калыстыкты нарктаган өкүмдар турат, Ал адамгерчилик сапаттардын мыктыларын гана өз оюна синирген, ар тараптуу би-лими бар инсан. «Куттуу билимде» автор өкүмдар үчүн зарыл болгон адеп-нравалык принциптердик системасын иштеп чыккан. Өкүмдарлыктын адилет болушу, жалпы журтка калыс, гумандуу кароо идеясы чыгарманын бүт тулкун аралап өтүп, акыл менен насыяттарга сугарылып, азыркы тил менен айтканда, жашоонун кодекси, негизги мыйзамына айланып калган деп белгилөөгө болот.

Чыгарманын баш каарманы Күнтууду элик, ал - падыша. Жусуп аны «Баяндын баш каарманы, жеткен адилет Күнтууду элик туурасында айтылат» деген бөлүмүндө тааныштырат:

405-бейт. Бир бек болду дүйнөдө өзү баатыр,
Сөз-ишинен тамырдай тарады акыл.

406-бейт. Ал Күн тууду-дүйнөгө атагы ашкан,
Бактылуу, бардык жакта данташкан.

Күн тууду элик бийлик жүргүзүү ишинде увазирлерине таянат, алардын кеп-кеңешин угат, бүгүнкү турмуш менен караганда, өкүмдарлык демократиялык ык менен жүгүзүлөт. Дастандагы адилет, иш билги башкаруу идеясы азыр да актуалдуулугун жоготпогондугун, өз күчүндө экендигин белгилебей коюуга мүмкүн эмес. Баласагындык Жусуп айткан ошол идеяларды тутууну мезгил азыр да ар бир мамлекет башчысынан талап кылып турган кези.

Өкүмдар бардык жагынан такыба, таза инсан болушу абзел. Ага ичимдик ичүү, кумар ойноо жарашпайт. Мыкдай жаман адаттарга азгырылган өкүмдардын элинде тынчтык, бейпилдик болбойт, анын эли да шалаакы, ыйкы-тыйкы маанайга берилет. Бул өңдүү терс сапаттарга ээ жетекчиге поэмада берилген баалуу кеңештер бүгүн да, эртең да пайдалуу жана эч качан көөнөрбөйт.

Орто кылымдардагы Чыгыштын коомдук пикиринде мамлекет башчысынын белгилүү бир типтүү идеял-модели түзүлгөн. Мисалы, Аль-Фарабинин социалдык концепциясы боюнча, эл башында өзүндө адамгерчиликтин эң асыл касиеттерин бириктирген инсан гана тура алат. Жусуп Баласагын ошол салттуу жолду тутуп, мамлекет башчысынын идеалдуу социозгикалык образын түзгөн. Жусуптун түшүнүгүндө өкүмдардын тубаса акылы менен окуп-үйрөнгөн билими диалектикалык биримдикти түзөт. Мындай көз караш Платондун, Аристотелдие жана Фарабинин да эмгектеринен кездешет. Өкүмдардын акылдуулугу жана билимдүүлүгү, адамгерчиликтин асыл сапаттарын аркалаган адилеттиги, жоомарт-

тыгы, коомдук турмуштун бакубаттуулугунун бирден-бир зарыл шарты деп түшүнгөн ойчул.

Мамлекетти башкаруудагы башкы багыттар насыят, көрсөтмө катарында Жусуп тарабынан толук чечмеленген. Бирок бул проблема боюнча изилдөөчүлөрдүн арасында бирдей пикир жокко эсе. Мисалы, дастан изилдөөчү түрк окумуштуусу Ж. Чури «бул дастан кытай булактарынан көчүрүлгөн деп, түркий элдердин турмушун сүрөттөгөн окуялардан алынган жана кытай адабиятынын таасири менен жазылган эмгек»² катары караса, изилдөөчү Ж. Брокелман жогорудагы окумуштуунун «илимий тыянагын» жокко чыгарып, дастанда кытай таасири болушу мүмкүн эмес, анткени поэмада накта көчмөндөрдүн турмушуна арналган учкул сөздөр, салт-санаа, алардын чыныгы кесиби, көчмөн турмушу сүрөттөлөт³ деп тыянак чыгарган. Түрк окумуштуулары А. Жафероглу, С. Арсал жогорудагы окумуштуунун пикирин колдошуп, дастан көчмөндөргө арналган оригиналдуу чыгарма, бул жерде кытайлыктардын бир да таасири жок экендиги, мамлекет башкаруудагы жана ага байланыштуу маселелерди чагылдырган нускалуу чыгарма деп эсептешкен.⁴ Бирок бул изилдөөчүлөрдүн чоң жаңылыштыгы Карахан мамлекетин түзгөн урууларды азыркы түрк-осмон уруулары менен чаташтыргандыгында, чындыгында мындай көз караш туура эмес.⁵ Анткени дастан жазылган мезгилде XI кылымдын экинчи жарымында, тагыраак айтканда 1069-жылдан кийин түрк-осмон уруулары Карахан мамлекетинин аймагында жок болчу.

Жусуп Баласагын мамлекет жөнүндөгү жаңы ой-пикирлерди айтууда, Караханийлер мамлекетинин көпчүлүк бөлүгүн түзүп турган көчмөндөрдүн ордун, алардын үрп-адаты, кесиби, айрыкча от-урукташуу, мамлекетке керектүү заң мыйзамдарынын болушу, бийлик жана анын баскычтары сыяктуу маселелерге жооп берген. Ошондуктан Жусуп Баласагын мамлекеттик ишмер катары көчмөн кыргыздардын турмуш бөтөнчөлүктөрүн эске алган.

Айрым изилдөөчүлөрдүн Жусуп Баласагын Карахан мамлекетин башкаруу системасын кытай булактарынан алган болсо керек деген ой-пикири, божомолдору чындыкка туура келбейт. Дастандын мазмуну көрсөтүп тургандай, Жусуп Баласагын бул дастанды жазуу менен дүйнөлүк тарыхка улуу ойчул, көрүнүктүү даанышман катарында кошула алды. Жеке пикирибизче, мамлекет жөнүндөгү жаңы нуктагы ой-пикирди, тыянактарды берүүдө улуу ойчул бабабыз ошол учурда кол жазма түрүндө жарык көргөн араб, фарсы, хинд, түркий ж.б. тилдердеги эмгектерди пайдалануу менен көчмөндөрдүн мамлекеттик түзүлүшүн чагылдырган улуу үлгүлүү эмгек жараткан.

Биздин оюбузча, Жусуп Баласагын пайдаланган эмгектердин бири көрүнүктүү тарыхчы Абунаслр Утби тарабынан араб тилинде жазылган «Тарихи Ямини» чыгармасы болуп саналат. Анткени бул эмгекте Газневи мамлекетинин башчысы Сабук тегин жана анын уулу Махмуд жөнүндө, башкаруу системасы тууралуу сөз болот.⁶ Андан кийинки чоң булактардын бири орто кылымдардын көрүнүктүү тарыхчысы Абусаид Гардизинин эмгектери болгон

сыяктанат. Ал 1048-1052-жылдары өлкөнү башкаруу жөнүндө эң мыкты эмгек болгон «Зайниуль ахбар» (Билдирүүлөрдүн кооздугу) китебин фарсы тилинде жазып калтырган болчу.⁷ Албетте улуу ойчул үчүн мамлекетти башкаруу системасын үйрөнүп, үлгүлүү иш жазууда Беруни, Фараби сыяктуу ойчулдардын таасири бар экендиги шексиз. Айрыкча Фарабинин «Ак жолтой шаар» жөнүндөгү эмгегинде өз доору үчүн гуманисттик окууну өнүктүрүүнүн, эмгекчил жана билимдүү инсандар коому, аларды тейлеген мамлекет жөнүндө мыкты ой-пикирлерди, тыянактарды бере алган.

Орто Азия элдеринин рухий турмушунан мамлекетти башкаруу маселесине арналган «Куттуу билим» заманында жарыкка келген чыгармалардын арасында эки эмгек көзгө көрүнүп, бөтөнчө орунду ээлеп тургансыйт. Анын биринчиси - сельжуктар мамлекетинин учурунда жашаган окумуштуу Абдали Хасан ибн Исхак (Низам-уль-Мулк) тарабынан 1063-1092-жылдарда жазылган «Сиясат-Наме» (саясат жөнүндө китеби). Бирок бул китеп отурукташкан элдердин башкаруу системасына арналып, өнүккөн феодалдык мамлекет болгон Саманийлердин турмуш практикасына негизделип, ал эми көчмөндөрдүн турмушу тууралуу атайын маселелер каралган эмес. Экинчиси XI кылымдын биринчи жарымына таандык болгон «Кабус-наме» чыгармасы. Бул эмгекте адамдын рухий дүйнөсүн байыткан акыл насааттар айтылат. Мындай акыл кеңештер көбүчө жаш муундар үчүн чоң таасир берип, адеп-ахлакты чыңдоодо мааниси өтө чоң. Ушундай милдетти азыр-көптүр болсо да «Кабус-наме» аткарып келе жатат. Бул чыгарманын эң негизги өзгөчөлүгү феодализм учурундагы чындалып калган мамлекеттин маселелерине, айрыкча отурукташып, шаар мекен кыштакта жашагандар үчүн арналган чыгарма болуп саналат.

Ал эми «Куттуу билим» дастанында мамлекетти башкаруу жөнүндөгү маселелерде таптакыр башка багыт. Көчмөндөрдүн мамлекетке болгон мамилеси изилденип, автор бул боюнча омоктуу ой-пикирди берүү менен «дастан көчмөн туркий элдерине мүнөздүү болгон традицияларын, алардын турмуш турпатын, философиясын жана карым - катнаштарды таамай так чагылдырып бергек».

Эң кызыктуу жери, Жусуп Баласагын адам баласынын коомдогу ээлеген ордун, адамдын басып өткөн жолун, анын эмгектенүүсүнүн натыйжасында мамлекет пайда болгондо, адамзат аны менен эриш - аркак болуп, адам баласы өзүнүн жакшы сапаттары менен мамлекетти, айрыкча илими аркылуу башкара алат деп көрсөткөндүгү.

Мындай мыкты сапаттардын катарына улуу ойчул, биринчи кезекте, билим жана эмгекти коет:

161-бейт. Билим менен эмгек ишти бүтүрөт, Илим, бекти мурасына жеткирет.

Калкты башкаруу үчүн эң жакшы мыйзам керек экендигин айтуу менен улуу акын бабабыз, мындай мыйзам адилеттүүлүктү камсыз кылары-на ишенген. Анткени, ойчулдун пикири боюнча адилеттүүлүк, бул ак дилдин иши, аны жактаган кишинин сөзү да, дили да, иши да төп келет, мындай адам эл алдында дайыма жүзү жарык болот, адилеттүүлүк бул

өкүмдарга өлкөнү башкарууда урмат-сый, даңк алып келерин зор ишенимдүүлүк менен жазган.

Бул айтылып жаткан маселе боюнча Жусуп Баласагын өз ой-пикирин жыйынтыктап, мындай тыянак чыгарат:

893-бейт. Эгерде бектер берсе жакшы занды, Дей бергин бузуктар бүт абакталды.

Улуу ойчул Жусуп Баласагын көчмөндөрдүн кулк-мүнөзүн, кызуу кандуулугун, бардык ишти тезирээк бүтөрүн каалагандыгын сезип, мамлекет жана аны башкаруу ишинде адилеттүүлүк жана сабырдуулук керек экендигин эскертет:

1284-бейт. Өзүңдү отко салба бийлик үчүн,

Бирөөнүн жибин алба, салба күчүн.

Жусуптун «Куттуу билим» дастанындагы дагы бир өзгөчөлүк - акындыкты устаттык катары белгилеген учурлары бар. Анын биринчи жана негизгиси-падыша, вазир, аскер башы, элчи, катчы, хажиб (кеңешчи), ал турсун ашпоздон өйдө кесип ээлери кандай инсан болушу керектиги, анын укук менен милдеттерин, адамдык сапаттарын, мүнөздөрүн, Күктүүдунун, Айтолдунун, Авдилмиш менен Өткүрмүштүн өз ара суроо-жооп сужаттарында аныкталып, такталат. Экинчи бир жагдай - чыгармада айтылган ар кандай ой-пикир адамдардын жакшы жаман кулк-мүнөздөрү менен сапаттары, Огуздардын акылман сөздөрү, макал-лакаптары менен коштолуп, тастыкталып турат.

Гуманист-ойчул эзүүчүлүктү, таптык текеберчиликти, ач көздүктү жектеп, адамдын мейли бай, мейли кедей болсук кадыр-баркын жогору баалаган. Хандар, бектерге кайрылып, автор аларды кенендикке, сабырдуулукка, боорукерликке, дыйкандардын, малчылардык, кол өнөрчү, усталардын ак эмгегин адилет, калыс баалоого үндөгөн. Ал эми караламан калкты өз бектерине, өкүмдарларына ак кызмат өтөөгө, алардын жакшылыгын дайыма көңүлгө тутууга чакырган. Автордун ою боюнча, ошондо гана коомдо бейпил, бакубат турмуш, үлгүлүү мамилелер өкүм сүрөт.

Коомдогу гармониялуу мамилелердин бирден бир зарыл шарты катары автор гумандуу, адилет мыйзамдардын болушун ачык айткан. Адилеттикти, калыстыкты сак туткан мыйзамдар аракеттенген коомдун ар бир үй-бүлөсүндө бактылуу турмуш өкүм сүрөт. Ал эми туура мыйзамдарды акылдуу жана билимдүү өкүмдар гана чыгарып, ошолордун негизинде бийлик жүргүзөт. Жусуп бийлик жана саясат түшүнүктөрүн башкаруу түшүнүгү менен окшош караган. Адилеттик-өкүмдардын эң асыл, эң нарктуу касиети. Ошондуктан чыгарманын башкы каарманы өкүмдар Күнтууду бийликтин негизи адилеттик, ал адилет жолу менен гана күчтүү деп бийлик саясатынын зарыл критерийи катары адилеттикти, чындыкты аздектеп, даңазалаган.

Баласагындык Жусуп өз эмгегинде идеалдуу мамлекеттин утопиялык моделин түзүп кыялданган. Автордун ою боюнча мамлекеттин, анда жашаган калктын бейпил турмушу билимдүү, акылдуу, адилет падышанын бийлигине байланыштуу. Бул ой Платондун «Мамлекетиндеги» коомду тандалган ак сөөк акылмандар гана башкара алат деген идеясы менен үндөшүп турат. Мындай конструктивдүү

концепция Баласагындык Жусуптун дүйнө түшүнүүсүнүн таза реалисттик багытта калыптангандыгынан кабар берет. Албетте, «Куттуу билим» жалаң гана рационалисттик концепцияга эгедер десек, бир жактуулукка жол бергек болобуз. Анда социалдык-этикалык маанидеги иррационалисттик пикирлер да жок эмес.

Жусуп Баласагындын чыгармасында бир гана өкүмдардын же бектердин жүрүм-туруму, адептүү, адамгерчилик сапаттары, нарк-нускасы тууралуу айтылып, чектелген эмес. «Куттуу билимде» Каракханийлер мамлекетиндеги коомдун социалдык структурасы жөнүндө кенен маалымат бар. Коомдогу социалдык топтордун ээлеген орду, жүрүм-турумунун адеп-нравалык нормалары жөнүндө автор өтө зор ыклас менен баяндайт. Хан сарайынын увазир, аскер башы, элчи ж.б. өңдүү кесип ээлери кандай болушу тууралуу чыгарманын атайын бөлүмдөрдө жана андагы каармандарынын суроо-жооп иретиндеги ангемелешүүлөрүндө өзгөчө маани берилген.

Жусуптун дастанында таптык жиктелүү ачык сезилет. Бирок ал жалпы калкты бирдей көрүп, адилеттүү, калыс башкаруу гана турмуш жыргалын камсыз кыларына басым жасайт. Жогоруда белгилгендей, адилеттүү падыша, акыйкатчыл бектер автордун кыялында жашаган, акындан мындан ашкан ой-пикирди талап кылуу адилеттикке жатпаса керек.

Дастандагы коомдук саясий көз караштын негизги өзгөчөлүгү мамлекет башкаруу институтунун структурасын, андагы инсандардын кесиптик компетенциясын, ар бир кесиптин этика-эстетикалык ченемдерин, милдеттерин жана парздарын өтө так жана айкын бергендигин, мамлекеттин адилеттүү башкаруу канткенде боло тургандыгын, адамдардын тең укукка жетишүү шарттар качан бышып жетиле тургандыгын жана идеалдуу мамлекеттик түзүлүштү жаратуу идеясынын бүтүндөй системасын сунуш кылган.

Кыскасы, орто кылымдагы мамлекеттик түзүлүшкө ылайык ушул өңдүү көптөгөн жол жоболорду поэтикалык тил менен акыл-насаат түрүндө жеткиликтүү, таасирдүү айтып берген Жусуп ойчулдун ой-пикирлеринде, көз караштарында азыркы күн үчүн да алгылыктуу көп жагдайлардын бар экендигин кунт коюп окуган адам ачык байкай алат.

Адабияттар:

1. Бекбоев А., Козубаев Ө. Уңгу сөздөн улама (Кыргыз философиясынын очерктерине карата). - Бишкек: Б.ж. 1994. - 61-б.
2. Жусуп Баласагын, Куттуу билим.- М.: НИК, 1993. 493 б.
3. Исаков К.А. «Куттуу билим» трактатындагы эпикалык парадигмалардын философиялык негиздери/-Ош: 2005.-156-б.
4. Караев О. Арабские и персидские источники IX-XII вв. о киргизах и Киргизии. - Фрунзе: Илим, 1968.- 102 с/
5. Караев О. История Караханидского каганата. Фрунзе: Илим, 1983. - 285 с.
6. Нарынбаев А. И. Жусуп Баласагын чыгыш-тын чыгаан ойчулу. - Бишкек: Б.ж., 2002. – 40-б.
8. Эралиев З. Жусуп Баласагын. - Бишкек: 2000.- 132-б.

Рецензент: к. философ.н. Жапаров Д.